

pak například skupiny podle pracovního zaměření, podle struktury volného času, podle materiální spotřeby atd. Tyto podsystemy lze studovat statisticky a vzájemné působení těchto podsystemů lze v principu popsat na základě statistické homeostáze, která zabezpečuje fungování společenského systému jako celku.

V závěru druhé kapitoly je pojednáno o různých typech úloh sociálně ekonomického plánování a o metodologických problémech spojených s jejich řešením. Poukazuje se zde například na nebezpečí spjaté s interpretací nesprávně pojatých korelací a na statistickou heterogenitu zkoumaných skupin lidí. Zajímavý je nástin řešení úlohy hledání struktury souboru, tj. rozklad tohoto souboru na skupiny podle chování jednotlivců. Uvedená metoda je založena na podmíněných pravděpodobnostech a na pojmu centrálního znaku.

Konkrétním problémem, v knize neřešeným, však zůstává volba *proměnných a parametrů systémů* a z toho vyplývající soubor ukazatelů, který by dostatečně vystihoval všechny základní vztahy mezi jednotlivými elementy a podsystemy. To je též důvodem, proč autorův *model optimálního plánování*, popsaný ve třetí kapitole, zahrnuje v podstatě jen ekonomickou stránku sociálně ekonomického plánu a *sociální faktory* do tohoto rovnovážného ekonomického systému vnesené postihují jen omezenou část sociální reality.

V kapitole třetí je aplikován pojmový aparát z kapitoly první na systém národohospodářského plánování, přičemž se počítá s vlivem sociálního chování člověka na výrobní procesy. Je zde uveden matematický model ekonomického systému a rozebírán proces volby řešení při dosahování ekonomických i sociálních cílů společenského systému. Autorka definice a metoda konstrukce intervalového užitku, invariantního vzhledem ke kladné lineární transformaci, a jeho použití na prognózu spotřebitelského chování, je zajímavým příspěvkem k teorii užitku. Rozbor modelu rovnovážného ekonomického systému, zahrnujícího i dynamické sociální faktory, například měnění se preferenční postoje sociální skupiny vůči jednotlivým druhům práce, vybočuje však tematicky za rámec této recenze. Poznamenejme jen, že autor s úspěchem použil zobecněné teorie her n osob a teorii užitku.

Těžiště recenzované knihy, pokud jde o matematicko-statistickou stránku, je v dodatku, kde jsou vyloženy *metody zkoumání statistických systémů*. Statistický systém definuje J. N. Gavrilec jako pojem, který označuje statistický soubor, nebo přesněji, mnoho- rozměrnou náhodnou veličinu, charakterizující tento soubor. Soubor sám je množina elementů, které se porovnávají navzájem podle zvolené konečné množiny znaků.

Podobně jako pro abstraktní systémy, zavádí autor pojem struktury i pro statistický systém. *Struktura statistického systému* je charakter vztahů mezi jeho jednotlivými kom-

ponentami, který může být přímý i zprostředkovaný, silný i slabý, atd. Vztah mezi komponentami náhodného výběru může být takový, že změna hodnot u části znaků může změnit pravděpodobnostní charakteristiky u druhé části, přičemž charakteristiky u třetí části se nezmění.

Při výkladu své teorie struktury mnohorozměrných náhodných veličin používá J. N. Gavrilec teorie grafů a matematický aparát vzniklý zobecněním teorie markovských procesů (např. pojem ireducibility množiny bodů a náhodné veličiny). Za důležitý výsledek lze pokládat důkaz tvrzení, že v podmínkách ireducibility je graf bezprostředních vztahů náhodné veličiny zároveň i její strukturou. Smysl pojmu struktura náhodné veličiny je vidět při analýze složitých statistických souborů, kde je možné s jeho pomocí řešit některé extrémální úlohy. V dodatku je uvedeno šest typů úloh a příslušné algoritmy (v heuristickém tvaru) jejich řešení, mající přibližný charakter. Bohužel autor nemá k dispozici poznatky o tom, jak řešení dosažené těmito algoritmy jsou blízká k optimálním. Dosažené výsledky jsou však cenným impulsem na cestě hledání obecných algoritmických procedur, které by umožňovaly nalezení netriviální struktury statistického systému a její vyjádření ve tvaru grafu vztahů s minimálním počtem hran.

Celkově nelze pochybovat o dobrém dojmu, kterým kniha na pečlivého čtenáře zapůsobí. Recenzovaná práce si nečiní nárok na všestranné a zevrubné zpracování všech otázek spojených se sestrojením a analýzou modelů sociálně ekonomického plánování, svědčí však o autorově schopnosti zformulovat problémy tak, aby byly formalizovatelné a matematicky řešitelné. Určité výhrady je možno vznést k zavedení pojmu „aktivní“, řídicí a „pasivní“, řízený podsystem. Pokud by se tato terminologie mínila doslova, promítlo by se to v teorii optimálního plánování do nedialektického pojetí vztahu mezi stromem cílů a zdroji. Ve skutečnosti, vzhledem ke zpětným vazbám, není řízený podsystem pasivní, ale zpětně aktivně působí na řídicí podsystem, takže jde o vzájemnou interakci, během níž se často cíle stávají zdroji a obráceně.

Ke kladům knihy bezesporu patří skutečnost, že J. N. Gavrilec přesně vymezuje působnost formalizačních matematických a heuristických metod, které používá a že se nemezuje jen na základní statistický přístup při řešení problémů. Zvláště je třeba ocenit interdisciplinární přístup v knize důsledně používaný a autorovu snahu formalizovat vazbu podstatných částí sociálního systému.

Adolf Filáček

D. M. Ugrinovič, Úvod do teoretických základů vědeckého ateizmu

Bratislava, Pravda 1975, 234 s.

Knihy D. M. Ugrinoviče *Úvod do teoretických základů vědeckého ateizmu*, která vyšla loni

na Slovensku, je velkým přínosem pro teoretickou práci v této oblasti u nás. Autor, profesor na filozofické fakultě Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova, nazval svoji práci *Vvedenje v teoretičeskoje religiovedenie* (Moskva, MysI 1973).

Vědecký ateismus pojímá D. M. Ugrinovič v podstatě jako kritiku náboženské ideologie, odmítnutí náboženských názorů na svět a vyzvednutí vědeckého obrazu o světě, dále jako vysvětlení vzniku a existence náboženských názorů, odhalení sociální úlohy náboženství ve společnosti a vymezení způsobů, jimiž je možno překonat náboženské předsudky. Na základě tohoto vymezení rozděluje autor vědecký ateismus do tří částí. První část nazývá *světonázorovou*, druhou *vědou o náboženství* a třetí *ateistickou výchovu a propagandu*. Obsahem knihy jsou potom teoreticko-filozofické, sociologické a psychologické problémy zkoumání náboženství, které dohromady tvoří teoretickou složku vědy o náboženství.

K filozofickým problémům řadí autor zejména objasnění podstaty a povahy náboženství a gnoseologickou analýzu náboženství. V základní charakteristice filozofických problémů podává kritickou analýzu historie výkladu náboženství, zdůrazňuje návaznost současné buržoazní filozofie náboženství na starší idealistické a fideistické koncepce tohoto výkladu a konstatuje kvalitativně nový stupeň výkladu, který přinesla marxistická filozofie náboženství. Za specifikum marxistické filozofie považuje zejména to, že svá zobecnění o materiálním světě vyvozuje za pomoci speciálních věd — sociologie, archeologie, historie, etnografie, psychologie atd. Na rozdíl od sociologického přístupu umožňuje filozofický přístup k sociálním jevům jejich vysvětlení z hlediska společenského bytí a společenského vědomí. Absolutní oddělení filozofických a sociologických problémů však nepovažuje autor za nejšťastnější. Proto pokládá za nutné upozornit čtenáře své práce na to, že oddělení těchto problémů v knize mělo spíše ten význam, že soustředilo na jedné straně všeobecné teoretické problémy podstaty náboženství a problémy metodologické a na druhé straně konkrétně historické a strukturněfunkční přístup k náboženství jako k sociálnímu subsystému.

Mezi psychologické problémy vědy o náboženství patří zkoumání náboženských představ, citů a zážitků, spojené s empirickým výzkumem psychiky jednotlivých osobností a skupin. Sem řadí Ugrinovič dále překonávání subjektivistických koncepcí, rozvíjení obsahové analýzy lidského vědomí, studium psychologických kontaktů a vzájemného působení individua a jeho okolí. Patří sem též problém metodologie marxistického psychologického výzkumu náboženství a vztahu marxistické psychologie náboženství k buržoazní, problém psychologických kořenů náboženství, struktury náboženské psychiky, studium vztahu poznávacích, emocionálních a volních komponent v psychice věřícího, výzkum obsahu ná-

boženských představ u věřících různých sociálních tříd, sociálních skupin a konfesi, studium zvláštností náboženské osobnosti atd.

Do sociologických problémů zahrnuje autor, stručně řečeno, místo náboženství ve společnosti, jeho sociální funkce, strukturu náboženské nadstavby, náboženství jako sociální subsystém a studium náboženství na úrovni sociálních skupin i osobností. Za základ sociologického přístupu k problematice považuje empirický výzkum religiozity.

V souvislosti s charakteristikou základních problémů sociologického výzkumu náboženství uvádí autor, že se tomuto výzkumu náboženství věnuje v posledních letech v marxistické literatuře stále větší pozornost. Buržoazní sociologie náboženství sice za dobu své existence nashromáždila jisté zkušenosti v oblasti organizace a metodiky empirických výzkumů. V teoretických závěrech se však často dostávala a dostává, obdobně jako buržoazní filozofie náboženství, k idealistickým, fideistickým i teologickým koncepcím. Tak například většina buržoazních sociologů vychází z „metasociální“ podstaty náboženství (Max Weber, Joachim Wach, Joachim Matthes, P. Vriehof a celá řada dalších). V protikladu k tomuto pojetí stojí marxistické zkoumání náboženství, jehož nejdůležitějším metodologickým principem je důraz na sociální povahu a funkci náboženství z pozic materialistického chápání dějin. Marxistická teorie se snaží vysvětlit sociální příčiny existence náboženství, určit jeho místo v sociálním systému, jeho strukturu a sociální funkce. Strukturální a funkcionální přístup k náboženství je v buržoazní sociologii velice často stavěn do protikladu k historickému přístupu, který je nevyhnutelným metodologickým principem marxistického zkoumání. Za nejdůležitější způsob shromažďování nových informací nutných k analýze na základě tohoto metodologického principu považuje autor konkrétní sociologický výzkum, opírající se o dobře propracovanou metodologii a metodiku. Zde je však třeba připomenout, že právě problematika metodologie a metodiky výzkumu by si zasloužila v nejbližší budoucnosti jak obecnou, tak i speciálnější zaměřenou literaturu.

Zdůraznění významu sociologického výzkumu náboženství je patrné z většího rozsahu kapitoly, jež se týká sociologické analýzy náboženství. Na úvod do základních problémů sociologického výzkumu náboženství navazuje část o místě náboženství ve společnosti, o jeho struktuře a sociálních funkcích, partie týkající se sociologického výzkumu religiozity, charakteristika náboženských institucí a organizací a zejména v posledních letech diskutovaná problematika sekularizačního procesu a způsobů jeho sociologického zkoumání.

Autor mnohde doplňuje svůj výklad číselnými údaji, přičemž se opírá zejména o empirické výzkumy prováděné v posledních letech v některých socialistických i kapitalistických zemích. Údaje, které mají vysokou ilustrativní hodnotu, jsou však někde v důsledku různé

metodiky, terminologie a odlišných stupnic, škál a kritérií těžko porovnatelné. Například z bulharského výzkumu, který byl proveden v roce 1962, se dovídáme, kolik procent dělníků, družstevních rolníků, jednotlivě hospodářských rolníků atd. bylo v té době věřících. Z výzkumu, který byl uskutečněn v roce 1963 v NDR v jednom z větších měst, jsou k dispozici údaje o příslušnosti k církvím, z ČSSR údaje o nevěřících, z SSSR opět údaje získané na základě jinak sestavené stupnice apod.

Při sestavování stupnice pro výzkum sekularizace městského obyvatelstva v Penze (SSSR) v roce 1968 bylo dbáno správně na to, aby se každá skupina lišila od jiných z hlediska úrovně náboženského vědomí i náboženského jednání. Bylo zde vytvořeno šest skupin v závislosti na stupni jejich sekularizace. Projevila se zde tendence rozšířit typologickou stupnici, jež určuje stupeň religiozity ve zkoumaném souboru.

V buržoazní sociologii náboženství, jak konstatuje autor, je právě dnes sekularizace centrálním problémem. Máme-li porozumět pojmu sekularizace, je nutné si uvědomit, že existuje více výkladů: 1. sekularizace jako úpadek náboženství; 2. sekularizace jako konformismus náboženských organizací, institucí apod. vzhledem ke světu; 3. sekularizace jako desakralizace světa, přičemž svět ztrácí svůj někdejší posvátný charakter; 4. sekularizace jako oddělení společnosti od náboženství; 5. sekularizace jako přenesení víry a vzorů chování z náboženské do profánní oblasti; 6. sekularizace jako zánik motivačního působení náboženství na člověka.

Autor dokládá sekularizační proces řadou zajímavých čísel. V kapitalistických zemích se v šedesátých letech snížil počet lidí navštěvujících nedělní bohoslužby: ve Francii na cca 11–12 %, v Itálii asi na 14 % obyvatel, ve Španělsku na 20 %, v Portugalsku na 17 %, v Norsku dokonce na 2 % obyvatel atp. Z provedených sociologických výzkumů též vyplývá, že například v Itálii věří v základní náboženská dogmata asi 51 % obyvatel, v Norsku 42 %, v Belgii 33 % a ve Francii asi 30 % obyvatel. Zatímco v roce 1948 připadal ve Francii jeden kněz na 962 obyvatel, v roce 1968 již na 1888 obyvatel. Západní sociologové se většinou shodují, pokud jde o základní faktory, které napomáhají sekularizaci. Jsou to zejména změny v charakteru práce, industrializace, výchova a věda, zvětšující se objem výměny zboží, sociální mobilita, urbanizace atd. D. M. Ugrinovič však velmi správně poukazuje na to, že v řadě kapitalistických zemí přináší s sebou sekularizační proces jen *negativistický* aspekt, to znamená, že mnozí lidé sice odpadají od náboženské víry, ale ve své světonázorové orientaci zůstávají často velice rozviklaní. Důsledkem toho je zde mimo jiné růst mnoha extatických sekt, narůstání nejružnějších forem mimokonfesionálních projevů religiozity apod. D. M. Ugrinovič velmi výstižně označuje soudobou buržoazní socio-

logii náboženství za svérázný plod sekularizačního procesu.

Vedle pojmu sekularizace je v kapitole věnované sociologii náboženství seriózně objasněn i pojem religiozita. Religiozita podle Ugrinoviče představuje vliv náboženství na vědomí a jednání lidí, sociálních i demografických skupin. Autor poukazuje na to, že v buržoazní sociologii náboženství je do značné míry rozšířen názor, že je možné zkoumat jen náboženské chování lidí, jejich „kultovní“ vztahy, ty nebo ony náboženské instituce či organizace. Důraz na vnější sociální projevy se stal populárním zejména v důsledku známých sociologických a sociografických šetření francouzských církevně orientovaných badatelů, jakými byli např. G. Le Bras či F. Boulard. Na druhé straně jsou na Západě často prováděna šetření zaměřená pouze na názory a postoje lidí. U takových šetření opět vzniká riziko značných omylů při závěrech vycházejících z výrazně subjektivních údajů.

Marxistická sociologie musí brát při výzkumech náboženství v úvahu vždy obě stránky religiozity — tu, která se vztahuje k názorům a postojům lidí i tu, jež se vztahuje k jejich chování a jednání. Musí tedy zahrnout do výzkumu jednak náboženské ideje, náboženské představy, dogmata a mýty, jež tvoří obsahový rámec víry, dále intenzitu víry v jejich subjektivních citech a zážitcích a konečně informovanost člověka o náboženské věrouce, která nemusí nevyhnutelně představovat náboženskou víru. Dále je třeba zkoumat účast na náboženských obřadech a kultovní činnost, jež jsou v nejvyšší míře empiricky zkoumatelné a statisticky zpracovatelné, mimokultovní náboženskou činnost, jako například různé sjezdy, besedy, působení prostřednictvím masových komunikací, vydavatelskou činnost atd.

Přínosem sociologické části práce je též kritika některých teoretických koncepcí dnešní buržoazní sociologie náboženství, zejména těch, které prohlašují, že staré znaky religiozity se už dnes nehodí pro charakteristiku náboženství, neboť náboženství podle nich vstoupilo do mimocírkevních forem a nevyžaduje již nevyhnutelně ani víru v boha. D. M. Ugrinovič považuje takové názory za pokusy o nalezení východiska z krize náboženství. Kořeny těchto snah je nutno hledat v teoretických základech mnoha buržoazních sociologických konstrukcí dokazujících, že náboženství je pro každou společnost v nějaké podobě nevyhnutelné a nepostradatelné.

Svým pojetím výkladu i kritiky dokumentuje autor skutečnost, že zkušenosti, jichž v posledních letech dosáhli sovětsí autoři v oblasti marxistické sociologie náboženství, jsou stále více podkládány intenzivní teoretickou i empirickou činností. Široké pole působnosti zde otevírá právě formující se komplexní systém poznatků z oblasti sociologie, filozofie, historie, psychologie, etnografie i dalších společenských i přírodních věd. Ve svých úvahách i argumentech se autor opírá o širo-

kou marxistickou filozofickou kulturu, což mu umožňuje dobře se kriticky orientovat jak ve velice rozsáhlém poli konkrétních faktů, tak i v teoretických koncepcích.

Význam Ugrinovičovy práce tkví nejen ve vymezení úkolů marxistické sociologie, filozofie a psychologie náboženství, ale i v tom, že u nás jako jedna z prvních prací analyzuje náboženskou problematiku z hlediska vzájemného sepětí těchto disciplín. Je to kniha nejen vědecky fundovaná, ale i společensky angažovaná. Obsahuje přínos marxistického pojetí sociálních věd k překonání rozštěpenosti ideologického a poznávacího procesu.

Ivan Holý

A. F. Okulov a kol.: Vedecký ateismus

Bratislava, Pravda 1974, 297 s.

Kniha *Vedecký ateismus* (Naučnyj ateizm, Politizdat 1973), zpracovaná autorským kolektivem vedeným A. F. Okulovem, patří k několika málo publikacím formujícím vědecký ateismus jako specifickou vědní disciplínu v systému společenských věd.

Při vymezení vědeckého ateismu je zdůrazněna jeho spojitost s mnohými společenskými a přírodními vědami. V publikaci samé se tato spojitost výrazně projevuje zejména vzhledem k sociologii a sociální psychologii. A právě tento aspekt, sociologická stránka vědeckého ateismu, může zajímat československé sociology zabývající se zkoumáním náboženství, jakož i teoretické pracovníky vědeckého ateismu.

Sociologie vstupuje do většiny kapitol učebnice tak, že „vlastním ateismem není nahrazována, avšak obohacuje ateistickou teorii, dokazuje její sílu a životaschopnost. Vedecký ateismus zde přímo i nepřímo orientuje sociologii na programové výzkumné úkoly a poskytuje jí obecnou metodu poznávání zákonitostí vývoje náboženství, jeho překonávání a upevňování vědeckoateistického chápání světa“ (7).

Tyto čtyři principy spojitosti vědeckého ateismu se sociologií metodologicky i obsahově prolínají celou učebnicí. Prvé dva principy jsou obsaženy především v kapitolách *Predmet vedeckého ateizmu, Podstata, základné elementy a sociálne funkcie náboženstva, Kríza náboženstva v súčasných podmienkach, Rozvoj ateizmu ako zákonitost duchovného pokroku ľudstva, Marxistsko-leninský ateizmus ako vyššia forma ateizmu, Ateizmus a súčasný ideologický boj, Mravný obsah vedeckého ateizmu, Ateizmus a náboženstvo v socialistickej spoločnosti a Vedeckoateistická výchova*. Další dva principy jsou obsaženy především v kapitolách *Náboženstvo ako sociálny jav, Svetonázorové základy ateizmu, Ateizmus a spoločenský pokrok a Ateizmus a náboženstvo v socialistickej spoločnosti*.

K jednotlivým princípům vazby mezi vědeckým ateismem a sociologií

1. Sociologie a zejména sociologické výzkumy významnou měrou přispívají k *průkaznosti objektivnosti* vědeckoateistického poznání, jež zobecňuje vývoj a funkce systémů církevního a náboženského života v závislosti na celkovém společenském pokroku, zvláště v socialistické společnosti. V kapitole *Prejavy krízy náboženstva* je pokles stoupenců církví — podle religiozity a náboženské aktivity — analyzován na základě společenských revolučních změn, procesů vědeckotechnické revoluce a celkového společenského kulturního pokroku. Tyto společenské procesy jsou filozoficko-materialisticky vysvětleny a dokumentovány mnoha výsledky sociologických výzkumů. Sociologické výzkumy uskutečněné v SSSR potvrzují, že proces pokračující sekularizace je výsledkem vzájemného působení objektivních podmínek a subjektivních faktorů (215). Sociologické výzkumy a údaje církevního tisku ukazují, že počet lidí, kteří pravidelně navštěvují kostely a dodržují náboženské obřady, nepřetavuje ani třetinu lidstva všech kontinentů (106). Pro tendenci změn náboženského vědomí a chování věřících je charakteristická eroze víry v pravdivost náboženských dogmat. Tak například, pokud jde o ideu posmrtného života, výzkumy potvrzují, že značná část věřících ztratila víru v záhrobní život. Jeho existenci uznává například jen jedna pětina věřících kolchozníků Orlovské oblasti (219). Autoři dále dokazují, že dalším významným trendem je zmenšování počtu věřících se životní náboženskou orientací a růst počtu nevěřících a těch věřících, pro něž není náboženství důležité ani určující. Absolutní většinu věřících tvoří občané, u nichž náboženské ideje zaujímají podřadné místo (219). K podstatným změnám došlo i ve vlivu náboženství na vztah k práci. Konkrétní sociologické výzkumy ukázaly, že náboženské přesvědčení má již malý vliv na motivy pracovní činnosti. Podle výsledků sociologických výzkumů z Orlovské oblasti je cca 6,4 % příslušníků pravoslavné církve v pracovní činnosti stimulováno náboženstvím. Výzkumy rovněž potvrdily, že obřady křtů, pohřbů apod. se častěji uskutečňují z nenáboženských motivů. Při zkoumání vztahu k náboženství v závodech E. Thälmana v Moskvě bylo zjištěno, že křest uskutečnilo z náboženského přesvědčení 8,6 % zaměstnanců, pro každý případ 8 %, na naléhání příbuzných 37 %, pro slavnostní formu 6,8 % a na základě tradic 39,6 % (220).

V kapitolách *Príčiny udržovania sa náboženských prežitkov a Vedeckoateistická výchova* se výsledky sociologických výzkumů prolínají s celkovou ateistickou interpretací velmi konkrétně. Je zde dokazováno, že vlivu náboženství nejvíce podléhají osoby, které se nezúčastňují společenské produktivní práce, jako důchodci a ženy v domácnosti, dále málo kvalifikovaní a nekvalifikovaní pracovníci. Výzkumy z Penzy ukázaly, že mezi dělníky